

ОБНОВА СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА 2–13. ЈУН 1953.

Момчило Исић, Милић Ф. Петровић

Уредници
Јагош Ђуретић
Зоран Колунџија

На корици

Драгутин Димитријевић Апис (први слева), мајор Љубомир Вуловић (први
здесна) и Раде Малобабић након што су осуђени на смрт на Солунском процесу

Драгутин Димитријевић за време суђења

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2023.

Издавање ове публикације подржало је
Министарство културе и информисања Републике Србије

О Б Н О В А СОЛУНСКОГ ПРОЦЕСА 2-13. ЈУН 1953.

Приредили
Момчило Исић
Милић Ф. Петровић

ALBATROS PLUS

АЛБАТРОС ПЛУС
БЕОГРАД

ПРОМЕТЕЈ
НОВИ САД

ПРЕДГОВОР

Солунски процес – отворен истраживачки задатак

У знак протеста против капитулантских изјава српске владе у марту 1909. године, поводом аустроугарске анексије Босне и Херцеговине¹ завереници из 1903. године почели су да се мешају у спољну политику државе, па самим тим и у питање власти, а 1911. године створили су и тајну организацију „Уједињење или смрт“, у народу названу, у многоме и због изневерених очекивања од Младотурске револуције, „Црна рука“, чији се рад суштински разликовао од рада „Народне одбране“, што је наглашено у њеном члану 2, у којем се каже, „да организација претпоставља револуционарну борбу културној“.²

Са обележјима сличних организација из XIX века, које су се бориле за ослобођење и уједињење својих народа, „Уједињење или смрт“, као тајна конспиративна организација, већ у првом члану свога Устава се означава као организација чији је основни циљ „остварење народних идеала – уједињење српства“.

¹ „Избегавајући непосредне разговоре са Аустроугарском и желећи да између себе и ње има велике силе, српска влада је 10. марта 1909, преко циркуларне ноте, изјавила да не намерава изазивати рат и тражити било какве надокнаде од Хабзбуршке монархије, те стога питање Босне и Херцеговине и његово решење оставља великим силама.“ Незадовољан овом изјавом, државном врх Аустроугарске саставио је нову изјаву, коју је српска влада само потписала 18/31. марта 1909. године. У њој се, између осталог, каже, да српска влада „признаје и прихвата анексију Босне и Херцеговине, да ће се одрећи сваког даљег протеста, да ће у будућности променити своју политику према Аустроугарској, да ће вратити војску у стање у коме је била у пролеће 1908. и да ће распустити сва добровољачка удружења, основана на српској територији.“ Димитрије Ђорђевић, „На почетку раздобља ратова“, *Историја српског народа*, VI књига, I том, Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918 (Београд, 1983), 172, 173.

² Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914* (Beograd, 1966), 625.

У марту 1912. године, док је краљ Петар био болестан и очекивала се смена на престолу, дошло је до споразума између Александра и Аписа. Црнорукци су обећали да се неће противити ступању Александра на престо, уместо принца Ђорђа, који се у марту 1909. године, иначе, већ био одрекао престола у корист млађег брата. Александар се тада црнорукцима обавезао да ће им омогућити да и надаље задрже контролу над војском. И поред тога, Александар је, и даље, задржао негативан став према „Црној руци” и њеном утицају на државне послове.³

Активност организације „Уједињење или смрт” подржао је и тадашњи министар иностраних послова др Милован Миловановић, који је 1911–1912. био и председник владе Краљевине Србије. Једном приликом он је пуковнику Апису чак изјавио: „Ставите ми, млади пријатељу, на расположење ту вашу Црну руку, па ћете видети шта ће ускоро Миловановић учинити заједно с Црном руком; само вас молим, пазите и немојте да ми се деси ништа што не би било у сагласности с општим интересима.”⁴

Након смрти Милована Миловановића, 18. јуна 1912. године, уже вођство радикала, предвођено Николом Пашићем, заузело је потпуно другачији однос према „Црној руци”, односно према завереницима који су у њу ступили. У њима су они видели фанатике и авантуристе, „преторијанце који угрожавају режим у Србији”, који штете интересима Србије, оне који су прекршили неку врсту прећутног договора из 1903. године, о подели власти у Србији, којим су се обавезали да ће се држати само војних послова, пошто су се после анексионе кризе почели мешати и у политику. Дошло је, отуда, до прекида сарадње „Црне руке” и српске владе и до почетка отвореног сукоба, који се највише огледао у полемици *Пијемонтиа* и *Самоућраве*.⁵

Поводом кризе око поделе Македоније после Првог балканског рата, црнорукци су били заговорници превентивног удара на Бугарску. Због пристанка на арбитражу руског цара по том питању, они су Пашићу претили смрћу. Сукоб се наставио и после балканских ратова, прво око заслуга за ратне успехе, а потом и због одстрањивања са положаја министра војног Милоша Божановића, истакнутог симпатизера „Црне руке”.⁶

Када је, међутим, после успешно завршених балканских ратова, хомогена радикалска влада Николе Пашића покушала да своју реакционарну

³ Слободан Бјелица, „Организација ’Уједињење или смрт’ и Сарајевски атентат“, *Боровићеви сусрети 2013. године. Међународни скуп историчара*, II издање (Београд, 2014), 154.

⁴ Vladimir Dedijer, n. d., 632.

⁵ Слободан Бјелица, n. g., 155.

⁶ *Исто*.

и коруптивну власт учврсти у новоослобођеним крајевима, путем уредби које је сама доносила, све опозиционе политичке странке, изузев самосталних радикала, подржане организацијом „Уједињење или смрт”, као и скоро целим официрским кором на челу са Радомиром Путником, одговориле су жестокиим противљењем у Народној скупштини, у јавности и у народу. У пролеће 1914. почео је отворени рат између владе и организације „Уједињење или смрт”, познате као „Црна рука”. Повод му је била Уредба о приоритету, која је проузроковала сукоб цивилних и војних власти, односно парламентарну кризу, због које је краљ Петар I 24. јуна 1914. године престо препустио сину Александру, као регенту. Овим, међутим, није био окончан рат „Црне руке” са радикалском владом Николе Пашића.⁷ У страху од организације „Уједињење или смрт”, на чију страну се ставио и војвода Радомир Путник, радикали су позивали на узбуну, „тврдећи да пуковник Апис, са својим друговима спрема преврат, да имају намеру да укину Устав, да заведу владавину војне олигархије, да ради тога спремају убиство краља Петра, покољ првака радикалне странке”.⁸ С тим у вези, уследила је криза владе, а онда и распуштање Народне скупштине, а нови избори су заказани за 1/14. август 1914. године.

Осим са радикалима, организација „Уједињење или смрт”, предвођена пуковником Драгутином Димитријевићем Аписом, одмах по завршетку балканских ратова дошла је у отворени сукоб и са регентом Александром. Са изразитим аутократским склоностима, за разлику од краља Петра, и жељом да постане „самодржац”, регенту је требало да уза себе има војску. Али, то му није било могуће, пошто су завереници из 1903. године у њој имали одлучујућу улогу. У таквим околностима, било му је јасно да из војске мора уклонити утицај завереника, и посебно пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, чији је углед непрестано растао. Одмах по завршетку балканских ратова покушао је да то уради уз помоћ војводе Путника. Према предлогу поднесеном Народној скупштини, Путник је за заслуге у балканским ратовима, требало да добије новчану награду од 100.000 динара. Кад се то није реализовало, Александар је понудио Путнику да му он ту суму лично исплати у две рате по 50.000 динара, с тим да војвода – пензиониса Аписа. Пошто овај услов војвода Путник није прихватио, регент је

⁷ Васа Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, II издање (Нови Сад, 2016), 603.

⁸ Милан Ж. Живановић, *Пуковник Апис. Солунски процес хиљаду деветиесте седамнаесте. Прилози за истраживање политичке историје Србије од 1903. до 1918. године* (Београд, 1955), 40.

престао да „мари” за војводу Путника, видевши у њему „Аписовог човека”, а у самом Апису највећег непријатеља.⁹

Због избијања Првог светског рата, парламентарни избори нису одржани, па је Пашић, уз помоћ самосталних радикала, остао и даље на власти, тако да је криза, ипак, решена у корист радикала. То, међутим, није био и крај сукоба владе и Аписа, који је продужен вољом и иницијативом вође Црне руке.¹⁰ Такође, у току Првог светског рата продужен је, па чак и продубљен, сукоб црнорукаца с регентом Александром.

Од почетка Првог светског рата, па до повлачења српске војске у јесен 1915, чланови Организације „Уједињење или смрт” заузимали су доста значајне положаје, са прилично великим утицајем. Између осталог, командовали су и свим добровољачким и четничким одредима. Већ тада су они „добровољце из Босне користили за своје посебне сврхе, шаљући их из јединице у јединицу и располажући њиховим радом по свом неслужбеном нахођењу”.¹¹

Преко неких својих чланова (пре свега Драгутина Димитријевића Аписа) Организација је одржавала везе с опозиционим грађанским политичарима, а преко листа *Пијемонти* упитала се и у битна питања националне политике. Истовремено, Апис се увелико бавио унутрашњополитичким и спољнополитичким комбинацијама. „Ова Аписова активност, и активност целе његове организације, била је тако интензивна, да су сва тврђења да је Црна рука после Балканских ратова престала да делује – сасвим неодржива.” Према тврђењу Богумила Храбака, „црнорукци су наставили са радом сагласно насталој ситуацији и могућностима”, с основним циљем да се, без обзира на ратне прилике, обори Пашићева влада и успостави један војно-цивилни режим. У складу с тим, за њега је било много важније утврдити, да ли су се чланови Црне руке „по одређеним питањима и у конкретним акцијама осећали и владали као повезани, да ли су усклађивали своје мишљење и своју делатност и да ли су се у било чему сепарирали у односу на остале официре и јавне раднике”, него да ли је организација деловала „сагласно својим статутарним одредбама, односно, да ли се њено вођство, с обзиром на прилике, могло да састаје у пуном саставу”.¹²

Пошто је, уз помоћ радикала, себи обезбедио власт, регент Александар, већ почетком Првог светског рата, улази у отворен сукоб са Путником, кога је сматрао за „Аписовог човека”. Наиме, Путник није желео да прихва-

⁹ Васа Казимировић, *н. д.*, 720.

¹⁰ *Исто*, 603.

¹¹ Богумил Храбак, *Делатности припадника организације „Уједињење или смрт” за време Првој светској рата*, (Краљево, 1973), 3.

¹² *Исто*, 3; Васа Казимировић, *н. д.*, 603, 604.

ти регентове захтеве, да за све наредбе о ратним операцијама од њега тражи одобрење, као и да он, по своме нахођењу, врши распоред официра. Те захтеве је проследио на разматрање влади, уз напомену да ће се, у случају да их влада прихвати, повући с положаја.

Ово неслагање влада решава тако, што Путнику оставља самостално управљање војним операцијама, док регенту препушта право да расподељује више официре, чиме је, заправо, отворен пут обрачуну Александра с пуковником Аписом. Са места начелника Обавештајног одељења Главног генералштаба, руководиоца и организатора добровољачких одреда, који су у дотадашњем рату добили нарочити значај, већ у марту 1915. он Аписа премешта за начелника Ужичке војске, која је имала само две бригаде.¹³

Премештај је Апис примио доста мирно, уз загонетни коментар пред Тришом Кацлеровићем, да ће се он и регент „обрачунати кад се рат заврши”. У овом смислу може се тумачити и изјава црнорукца Владимира Туцовића, приликом повлачења према Скадру, да, по повратку у земљу, Александар „неће бити краљ”.¹⁴

Војнички слом Србије у касну јесен 1915. године разбуктао је међусобни сукоб на Крфу и у Солуну три најзначајнија српска фактора моћи: регента Александра, организације „Уједињење или смрт”, оличене, првенствено у пуковнику Драгутину Димитријевићу Апису, и старорадикала, чија је персонификација био Никола Пашић. Било је само питање које две снаге ће се удружити против треће. Пашић и Александар, против Аписа; Александар и Апис, против Пашића, или Пашић и Апис, против Александра. Од сва три решења, у условима у којима се налазила српска држава, тешко да би се могло рећи које би било најбоље, исправније би било питање, које би решење било најмање зло.¹⁵

Војска и њени официри су знали да Србији треба мир и да у том тренутку нису потребни нови заплети. Довољно је било несигурно стање у новоослобођеним областима. Имали су примедбу на рад владе која је исхитрено извршила демобилизацију упркос најавама могуће акције из Албаније.

¹³ Милан М. Живановић, *н. г.*, 45; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, I, „У ратовима за ослобођење“ (Београд, 2002), 248.

¹⁴ *Истио*, 249.

¹⁵ Према мишљењу Драгољуба Јовановића, више од 50 година касније, од ова три решења тешко да се могло рећи које би било најбоље, већ само које би од њих било најмање зло. Истичући да обрачун Александра и Пашића с Аписом није било добро решење, он треће решење види као најгоре, јер би „донело Републику са владом војне олигархије и партијске корупције“, док за друго, које би оборило Народну радикалну странку са власти, каже да „не би било добро“. Драгољуб Јовановић, *Сјудије, расправе, чланци, белешке, прикази, јовори и изјаве*, књ. I, прир. Момчило Исић, Стела Дамњановић-Ћирић (Београд, 2022), 684.

Тада је жртвован генерал Мишић као једини кривац за страдање пограничних гарнизона у августу и септембру 1913. Не само преостали другови, после погибија многих из Црне руке, већ и сав официрски кор, од генерала Дамјановића и Бојовића, до свих команданата дивизијских области на југу, био је против политике власти и понашања њиховог чиновништва које је провоцирало народ и дестабилизovalo углед власти и стање реда и мира.

Мада се у све оштријим супротстављањима између ова три значајна фактора дошло до покушаја да регент и „Црна рука” наступе заједно против старорадикала, под звучном паролом „помирења у војсци”, убрзо се, као много реалније, показало заједничко деловање регента и старорадикала против „Црне руке”. Сматрајући себе „идеалним патриотима”, односно правим представницима нације, који најбоље заступају националне и државне интересе, и који најбоље знају каква је политика најбоља за њихово остварење, црнорукци су, предвођени Аписом, пошавши од схватања да су челни државни фактори водили погрешну политику у рату и да су стога кривци за слом у јесен 1915, претили обарањем регента и владе. Као своја средства деловања користили су „притисак на све државне чиниоце, на узимање сваког Србина као оруђа свог схватања и политике, на стварање мреже тајних организација у српским областима ван Србије и на примену насиља”. Нису презали ни од атентата на представнике других држава, али и своје државе, за чије извршење су узимали у обзир „неке појединце из редова добровољаца”. Све је то било довољно регенту и Пашићу да заједнички крену у коначан обрачун с трајном претњом, коју је представљала организација „Уједињење или смрт”.¹⁶

Околности које су „Уједињење или смрт” довеле у овај положај последица су тога, да се „црнорукци”, и поред великог труда, нису домогли значајнијег утицаја на вођење државне политике од када су старорадикали на изборима преузели власт, као и њиховог незадовољства не само старорадикалима, већ и парламентарном државом. Због тога су они стално нападали на „унутрашње зло”, тврдећи да се оно може искоренити само кад се укло-ни „овај режим”, оличен у регенту Александру и председнику владе Николи Пашићу, за које су говорили да ће „упропастити Велику Србију”, што се може тумачити замерком регенту и председнику владе, што нису водили „безобзирну политику ширења Србије”, и што су водили рачуна „о ограничавајућим чиниоцима унутрашњополитичке и спољнополитичке природе”. Иначе, Димитријевић и другови су потцењивачки звали Александра

¹⁶ Исто, 314, 315.

„Мали”, а Пашића увредљиво „Јуда”, што је значило да су првог сматрали незрелим, а другог издајником националних и државних интереса.¹⁷

„Црнорукци” су оптуживали Пашића да је он крив за пораз, јер је српска Врховна команда предлагала да се Бугарска нападне још у лето 1915. године, како српска војска не би касније била изложена ударцима Бугарске с леђа, када са севера буду кренули у напад Немци и Аустријанци. Било је ово друго оптуживање Николе Пашића од стране црнорукаца, попут оног из 1913, када су га оптуживали „да је спречио Врховну команду да нападне бугарску војску пре њене концентрације”. Обе оптужбе биле су, међутим, неосноване. У првом случају, Пашић је настојао да избегне оптужбе Русије, а у другом осуду све четири силе Антанте за отпочињање рата са Бугарском.¹⁸

Три супротстављена табора, поводом катастрофе при преласку Албаније, постала су тако још удаљенија. У време реорганизације војске на Крфу, њихов сукоб се поново распламсао. Свако се спремао да зада и прими ударац, и да се брани.

Престолонаследник Александар се, крајем 1915. године, колебао с ким да се прво обрачуна, са Аписом или Пашићем. Одлучивши се да то учини са Аписом, тај чин је отпочео одстрањивањем војводе Путника, коме ни он, а ни радикали нису опраштали сарадњу са пуковником Аписом и његовим друговима. Таква прилика указала се одмах по преласку Албаније. Изнурен и болестан, Путник је у Скадру тражио од Александра да му одобри боловање, и да га пошаље на Крф на опоравак. Овај му је то одобрио, да би га, у дослуху с радикалима, одмах по отпутовању, сменио са места начелника Главног генералштаба. Потом је уследила и смена целе Врховне команде, као и министра војног, пуковника Бојовића. Мада су на овај начин пуковник Апис и његови другови били лишени подршке Врховне команде, регент је отишао и корак даље. У склопу реорганизације српске војске, све присталице и пријатељи Аписа изгубили су командантске положаје, пошто је приликом распоређивања основно мерило било да команданти немају никакве везе с организацијом „Уједињење или смрт”.¹⁹ Тако је и пуковник Драгутин Димитријевић Апис, од начелника Ужичке, а затим Тимочке војске, постављен за помоћника начелника штаба III армије.²⁰

После овако извршене реорганизације, коју су видели као атак на себе, црнорукци отпочињу „живо роварење у војсци”. Према изјави Косте Ми-

¹⁷ *Истио*, 315.

¹⁸ Vladimir Dedijer, *н. д.*, 665, 666; Васа Казимировић, *н. д.*, 658.

¹⁹ Богумил Храбак, *Делатности припадника...*, 4.

²⁰ Милан Живановић, *н. д.*, 46.

ловановића Пећанца, они су последњих дана децембра 1915. године, чак, „намеравали да изврше преврат и на крају споразумеју се са Централним силама у погледу једног сепаратног мира”, за који се, по његовим речима, Пилац одушевљавао. Такође, Пећанац истиче и да му је Милан Миловановић Пилац, крајем децембра 1915. у Скадру, говорио „како влада води једну неразумну и луду политику држећи се савезника који немају изгледа на победу”, подвлачећи: „Као свесни војници треба сами да испитујемо своју слабост и да благовремено тражимо лека да не би било доцкан”. С тим у вези, наглашавао му је тада, да „Немци нису Србима непријатељи, већ да они цене српско јунаштво, и да су вољни да Србији „обезбеде слободу и самосталност у старим границама.”²¹

Изјављивао је Пећанац и да је од свог пријатеља, поручника Којовића, чуо да се „у Скадру спремају крупне и страшне ствари и да се кује нека велика завера”. Тврдећи да је то и он сам знао, закључио је да не греша ако каже, „да су завереници у Скадру добили везу са Немцима и да су ту вођени крупни разговори” о судбини Србије. Једино што тада, а ни касније, није могао да сазна, преко кога је све то организовано, „преко конзула или преко попова или неког другог”. Наводио је, затим, да је „из доцнијих разговора са Аписом и Пилцем” дознао да су завереници били одлучили да сачекају укрцавање краља Петра и престолонаследника Александра у Сан Ђовани, па да одмах приступе извођењу својих планова, да побију све народне посланике који нису са њима, да приграбе државни новац, узму команду над војском и окрену „леђа краљу и влади”²²

Као део ових планова, Пећанац сматра и покушај пуковника Милана Гр. Миловановића да, по наговору неких народних посланика у Сан Ђовани ди Медуа, преузме „на чување” српску државну касу са преко 50 милиона српских динара у готовом. Од тога је Миловановић одустао тек на молбу пријатеља да не улази у безакоње. Аврам Левић, начелник Министарства финансија, који је проводио касу, иначе човек с којим су чланови Организације рачунали, био се толико уплашио, да се обратио за заштиту британском адмиралу Трубрицу.²³

О пропасти овог плана, Пећанац је 18 година касније записао: „Срећа је била што престолонаследник Александар не хтеде да се укрца у Санђо-

²¹ Васа Казимиrowић, *н.г.*, 664; Коста Миловановић Пећанац, *Моја исјовесѝ о завери пуковника Драгућина Димитријевића Ајиса и другова*, прир. Божица Младеновић, *Српски јуѝ*, 5-6 (Београд, 1996), 179.

²² Коста Миловановић Пећанац, *Моја исјовесѝ...*, 179; Душан Т. Батаковић, „Нови наративни извори о Солунском процесу“, *Србија 1917. године* (Београд 1988), 166.

²³ Васа Казимиrowић, *н.г.*, 664.

вани и тако тиме поквари завереницима све планове. Били су страховито озлојеђени, псовали су и грдили, али нису смели ништа предузимати.”²⁴

У својој *Исјовесџи* Пећанац тврди да су црнорукци, затим и на Крфу и у Солуну наставили да смишљају превратничке планове, и да раде на омасовљењу организације: „Врбовало се на све стране међу официрима. Млађе официре хватао је Малобабић, а за старије се старао Пилац и мој командант Димитрије Милић. Ово врбовање је имало успеха јер су многи прилазили не знајући прави смер завереника, нити су они овај смели да износе.” Милић је Пећанцу тврдио да „свако даље ратовање излишно је и залудно. Сепаратни мир спасао би војску, спасао би и будућност Србије”, наглашавајући: „Немци нас воле и цене и неће допустити да изгубимо своју самосталност и зато треба заслужити њихово пријатељство. Кроз војску треба прво пустити глас: За кога се бре дијете? Зар за оне што по Ници и Женеви јуре курве? Или треба главе да изгубите за кметове по вашим селима.” Када ово није донело резултат који се очекивао, Пећанац, превише оштро и изразито непријатељски према црнорукцима, саопштава да је онда „дошао миг завереницима да гледају да што већи број војника страда и изгине, да се ови други заплаше. Кад уђе деморал у војнике онда ће се све лакше извести.”²⁵

На Крфу и у Солуну, црнорукци су снажење своје организације вршили на широј основици. У њу су, осим официра, увлачени и грађани свију струка и партија. Наслућујући, пак, сопствени прогон од стране регента, према коме је њихово непријатељство, отуда, постајало све израженије, и осећајући се све угроженијим, почели су се јаче повезивати, кроз све чешћа окупљања по хотелским собама и крфским кафанама, како дању тако и ноћу. На тим седељкама су анализирани унутрашње и спољне прилике, међу којима и став према регенту Александру и Влади. Разматране су и могућности рада, као и тактика и стратегија. „Сматрало се да нема услова за рад на националним стварима и спољној политици, него да треба пречистити са ’унутрашњим злом’. Најпре је у центру пажње било измирење с престолонаследником Александром и деловање на њега да отпусти Николу Пашића и његову владу; кад се видело да ’Мали’ (Александар) не жели да буде оруђе у њиховим рукама, обрађиване су могућности атентата и на Николу Пашића, па и на ’Малог’, о обарању режима и стварању ’Владе народног савета’ од војних и цивилних лица. Одржаване су вечере и са пријатељима организације на којима је испитивано њихово мишљење и њихово реаговање... Изгледа, због помирљивијег држања члана Врховне централ-

²⁴ Душан Т. Батаковић, *н. р.*, 166.

²⁵ *Исјо*, 166, 167.

не управе Богдана Раденковића и неких пријатеља Организације цивила, одлучено је да се на Крфу не иде на веће акције, него да се радикалски режим обара по повратку у земљу.²⁶

За време боравка на Крфу прва брига извесних чланова Организације били су петнаестак добровољаца Босанаца, које је требало држати на окупу, дистанцирати од осталих добровољаца и припремати за одлучне личне акције. Најчешће контакте с тим омладинцима имао је мајор Љубомир Вуловић, један од најближих Аписових сарадника и реализатор одлука. Он је, приликом својих честих сусрета с добровољцима Босанцима, без великог устручавања међу њима тражио убице, спремне да ликвидирају „више личности”. Везе с Босанцима добровољцима имали су још Апис, В. Туцовић и донекле В. Симић. Састанци су држани у граду Крфу и у штабу 3. армије у Корекијани. Добровољцима је говорено да у Србији није све у реду, да у земљи влада корупција, да је престолонаследникова околина рђава и да све зло долази отуда, да владари Немачке, Бугарске и Грчке воде за своје народе паметну политику, што све само штети српским интересима. Овакву агитацију спроводили су, пре свега, Мустафа Голубић, Апису најближи, а потом и Бошко Арежина и Незир Хаџиналић. Још за време једномесечног боравка у Драчу Мустафа Голубић је у неким разговорима напоменуо потребу атентата на највише факторе српске политике. Трбало је да се, прво, атентатом уклони са државног кормила председник владе Никола Пашић, што је био задатак Незира Хаџиналића, а затим да Бошко Арежина изврши атентат на регента Александра. Априла 1916. двојица добровољаца (Мухамед Мехмедбашић и Владета Билдија) упућени су у Атину да убију краља Константина, а слични атентати планирани су и на краља Фердинанда и, преко Швајцарске, на немачког цара Вилхелма.²⁷

У овој тзв. „четвртој армији” (Црногорци и добровољци Босанци) дошло је и до отказивања послушности, јер су се атентатори на Николу Пашића и регента почели повлачити. Неки су се сами уклањали, док су други одвајани од сепариране групице и упућивани у јединице, а неки су и заувек нестајали, попут Бошка Арежине, чија је погибија у Солуну 1/14. маја 1916. добровољцима била нарочито сумњива, пошто се знало да су односи између њега и Вуловића постали заострени пред његову погибију.²⁸

Односи црнорукаца и владе на Крфу, у пролеће 1916. године, достизали су највиши степен заострености. Говорило да црнорукци спремају „нешто у потаји”, када су се и сами црнорукци „толико заборављали да су о својим

²⁶ Богумил Храбак, *Делатности и припадника...*, 5; Васа Казимировић, *н. д.*, 672.

²⁷ Богумил Храбак, *Делатности и припадника...*, 5.

²⁸ *Исто.*

намерама и плановима говорили јавно и као о готовој ствари”. Држећи се „врло надмено и изазивачки”, они нису пазили на своје изјаве, чиме су додатно доприносили јачању мржње према њима, и самог регента Александра. Предњачио је Љуба Вуловић. Он се није устручавао ни да јавно псује регенту мајку, сматрајући га највећим злом и опасним човеком, с којим „апсолутно треба свршити”. С тим у вези, Василију Трбићу је говорио да се мора довршити дело, започето 29. маја 1903. године. „Ми морамо још једном у овој земљи запливати у крв и том приликом очистити земљу од неваљалаца. Ми смо се преварили у данашњој династији. Краљ Петар је истина био добар човек, али је он остарео и сада је једном ногом у гробу, а оно што остаје иза њега њима се не може дозволити да владају Србијом.”²⁹

Идеја о свргавању династије и проглашењу републике, јављала се само код појединих црнорукаца, и то спорадично, кад би се појавила трвења у односима с престолонаследником Александром, и нарочито 1916, кад су изгубљене све илузије о могућности да организација утиче на њега. Најближи републиканској идеји био је Владимир Туцовић, а од ранијих „краљевих фаворита” и монархиста, због тога што су били одбачени као саветници и запостављени у напредовању, мајор Љубомир Вуловић и генерал Дамњан Поповић. Код Аписа се, међутим, никад није појављивала идеја о републици, и он је све до свог стрељања рачунао с регентом Александром.³⁰

Према мишљењу Слободана Јовановића, Апис је 1916. године, не искључујући могућност да се при томе наплати Пашићу и Протићу, планирао да самосталце, с којима је сарађивао, доведе на владу, а Александра „стегне у границе уставног владоца”. Као награду за то он је од самосталаца очекивао да добије „одрешене руке у војсци”.³¹

Свакодневне доставе „белорукаца” и тајне полиције о „опасним” мерама „црнорукаца” проузроковале су, међутим, узнемиреност регента, који се, заиста, плашио Аписа. О томе проф. Слободан Јовановић пише: „Александра није напуштала мисао да му Апис ради о глави. Цела Аписова прошлост краљеубице, осионо држање његових присталица, свакодневне доставе белорукаца и полиције – све је то одржавало Александра у таквој узнемирености да он није више разликовао између свога страха и истине. У каквој атмосфери је он живео, може се закључити по ономе што је касније Љубомир Јовановић казивао Светозару Прибићевићу о Апису. Јовановић је тврдио да је Апис убио Франца Фердинанда у намери да изазове рат, да се спремао да убије и немачког цара, и да уопште пати од убилач-

²⁹ Васа Казимировић, *н. г.*, 732, 733.

³⁰ Богумил Храбак, *Делатностиј њријадника*, 14.

³¹ Васа Казимировић, *н. г.*, 700.

ког лудила. Слушајући овакве ствари, Александар је најзад морао добити о Апису представу као о једном злочиначком типу кога је опасно ставити у слободу. Аписови противници једнако су шапутали да Апис не седи скрштених руку. Сваки његов и најмањи покрет тумачио се као предзнак нечег опасног – и у престононаследниковој околини сви су се управо чудили што Апис једном не почиње.³²

Александар је покушао да сазна нешто о Апису и о његовим намерама и од самог Слободана Јовановића, који му је, у једној аудијенцији на Крфу, објашњавао да су за Аписову премоћ криви краљ Петар и радикали: „Краљ Петар није хтео да се осети његова рука у војсци, а како војску неко мора да води, вођство су, у одсуству краља, преузели завереници. Радикали су заверенике мазили све док нису освојили сву власт.” Том приликом, Слободан Јовановић се сагласио са регентом да треба на сваки начин повратити ауторитет у војсци, али му је подвлачио да то неће постићи ако насупрот Апису буде стварао неку своју групу у војсци, мислећи, свакако, на „белорукце”. Александар је, међутим, тврдио да у војсци влада болесно стање, да је извор тога зла само Апис, а да је споразум с њим немогућ, „просто зато што му се не сме веровати”. Истичући да, говорећи о Апису, „регент није изражавао љутину већ озбиљност и забринутост, као човек који стоји пред опасношћу”, Јовановић му је признавао разлоге што Апису не верује и што га се придојава.³³

Узнемирен и уплашен оним што је сазнавао о намерама црнорукаца, престононаследник је покушао променом тактике. Дуго се није усуђивао да их уклони из војске, и да се с њима коначно обрачуна. Помало несигуран у исход сукоба с њима, чекао је свој тренутак. Намеравајући да им умањи опрез „дао је црнорукцима положаје према чину и искуству”. Иако то није отклонило њихово незадовољство због смене војводе Путника и министра Бојовића, њихове две кључне подршке, у чему их је, иначе, подржавало много официра,³⁴ у пролеће 1916. године изненада долази до промене држања вођства „Црне руке” према регенту Александру. Главни помиритељи од стране црнорукаца били су пуковник Милутин Лазаревић и мајор Радоје Јанковић, док је у име регента „преговарао” пуковник Мирко Милосављевић. Било је решено да и Слободан Јовановић утиче на регента, да сарађује са завереницима из 1903. године.³⁵ С тим у вези, после једне своје посете престононаследнику Александру, црнорукац Радоје Јанковић је, у

³² Vladimir Dedijer, *n. d.*, 666.

³³ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I*, 252, 253.

³⁴ Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, 3 (Београд, 1994), 248.

³⁵ Богумил Храбак, *Делатности пријадника...*, 5.

веома похвалном тону, говорио пуковнику Владимиру Туцовићу о регенту и о његовим идејама у погледу даљег рада, као и о томе „да се настане како би се питање о 'Црној руци' дигло с дневног реда”, чак и уз помоћ белорукаца потпуковника Јуришића. Уочи свог одласка у Русију, рекао му је, пак, „да се нађе с Јуришићем и да уради онако како му овај буде казао”.³⁶

У преговоре о примирју црнорукаца с регентом и белорукцима био је укључен и потпуковник Александар Срб, на чему му је у фебруару 1916. честитао потпуковник Павле Јуришић, заступник команданта гарде и интимус престолонаследника Александра. Напомињући, „да амбициозни пуковници Апис и Пилац са својим друговима раде против регента и настоје да се они увек чују и хвале”, Јуришић је, сматрајући да у тадашњим условима измирење и није било битно, пошто је официрска група око престолонаследника била довољно јака да савлада сваку препреку и одговори на сваку претњу, Србу тада рекао, да је он „сакупио доста официра који су готови да сваког тренутка погину за регента”, уз препоруку „да се поменути црнорукци сасвим уклоне или смакну па ће све бити добро”. Наводно, Јуришић му је још поверио и да група око престолонаследника има и свој програм.³⁷

Покушај измирења црнорукаца и регента Александра учињен је, по неким, на иницијативу истакнутог црнорукаца Богдана Раденковића, који је сматрао да све акције треба обуставити до повратка у земљу, док су други у томе видели иницијативу самог Аписа, после његовог разговора са начелником штаба Врховне команде, генералом Петром Бојовићем, кад му је овај рекао да је добио обавештење да „нека Црна рука припрема неке преврате на Крфу”, а он му одговорио „да су све те приче обичне шпијунске доставе, будући да је патриотско удружење названо Црна рука престало да постоји”.³⁸ Не треба, међутим, занемарити ни чињеницу да је у ово време и сам регент, из својих разлога, био за помирење са Аписом и Црном руком. У страху од Аписа, он је настојао да умири црнорукце порукама да се посвете ослобођењу отаџбине и да му се у ту сврху ставе на располагање. Покушавао је да Аписа обузда, и да с њим нађе решење, неки *modus vivendi*, које би обезбедило јединство у војсци. Тај покушај, међутим, није успео. Већ у лето 1916. Аписова група је планирала убиство грчког краља Константина и у Атину слала своје плаћенике. Односи са регентом само

³⁶ Bogumil Hrabak, „Delatnost članova udruženja 'Ujedinjenje ili smrt' u Rusiji 1915–1918. godine“, *Istorija XX veka* (Beograd, 1965), 191.

³⁷ Богумил Храбак, *Делатности припадника...*, 6.

³⁸ Васа Казимиrowић, *н. г.*, 677.

су се заоштравали. У влади се страховало од тога шта Апис још може да предузме.³⁹

Према једном сведочанству, Апису је помирење с регентом, под ма каквим видом, у току марта и априла 1916. године, било важно ради каснијег остваривања предвиђених планова, којим би чланови Организације требало да постану господари ситуације. Због тога су се, чак, он и Милан Миловановић Пилац измирили и са Светоликом Јакшићем. Сва тројица су са Слободаном Јовановићем припремала терен за образовање „Владе народног савета”, која би заменила Пашића и радикале. Слободан Јовановић и Светолик Јакшић су, наводно, били саставили и нови „статут” будуће владавине организације, предвидевши и лица за нову владу. Према овој стратегији, прваци Либералне странке, Војислав Вељковић и Стојан Рибарац, требало је да под окупацијом припреме терен за онемогућавање повратка радикала и престолонаследника Александра у Србију.⁴⁰

Помирење с регентом и официрима њему оданим, које је за црнорукце требало да значи да се регент Александар ослободи утицаја околине и владе, и да се подведе под њихов утицај, није успело. Можда је томе допринео и истакнути црнорукац Богдан Раденковић, вицеkonzул у Атини, који је био прогив преврата, и, преко својих канала, скренуо пажњу регенту Александру „на опасност по земљу од промене Владе у садашњим приликама”. Због тога је, уместо помирења, уследила поновна радикализација понашања извесних чланова Врховне централне управе. Тако је Пилац назвао регента „црногорским лажовом”, који око себе окупља „контраће” и остале непријатеље Организације,⁴¹ с којима црнорукци „не могу радити, већ између њих мора да падне крв”. Владимир Туцовић је (у Паризу и Вишију) говорио да се варају сви они који мисле да ће престолонаследник Александар постати краљ, као и да постојеће стање „не може више остати, већ да ће он и његови другови једном свршити са тим стањем”.⁴²

Када је почетком августа 1916. чуо да регент Александар намерава да суспендује Устав, генерал Дамњан Поповић је писао пуковнику Витомиру Цветковићу да је регент „дигао главу и носом пара небо”, али да ће спустити дурбин и искијати овако лично уздизање. Цветковић се, пак, жалио што нема патриота да бране Устав, али му је било мило што се стање погоршава,

³⁹ *Истио*, 678, 679; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I*, 260, 261.

⁴⁰ Богумил Храбак, *Делатности припадника...*, 7.

⁴¹ *Истио*, 7, 8.

⁴² Васа Казимировић, *н. г.*, 701, 702.

јер ће се, кад догори до ноката, људи освестити, сјединити и заједно срушити „овај режим који би упропастио Велику Србију“.⁴³

Уверен да му нико није дорастао, Апис је Слободану Јовановићу самоуверено изјављивао да је Пашић окружен војницима „који су листом против њега“, због чега је мислио да је овај више „закупљен чувањем сопствене живе главе“, него његовим уклањањем, а да престолонаследник још није ухватио корена у војсци, да има за себе само белорукце, а да они, ни по организацији, ни по личној храбрости нису равни црнорукцима. Регентово, пак, неповерење према њему Апис је тумачио оклеветаносћу, па је од својих пријатеља тражио да потпишу представку којом ће гарантовати његову потпуну исправност и демантовати све „гласине“. Многи су то прихватили, не наслућујући позадину. Заправо, „Апис је тиме желео да на регента остави утисак бројем и квалитетом својих јемаца-присталица, а можда да их и унапред привеже за себе, у случају да се сукоб са Александром не буде могао избећи. И заиста, његове присталице, у првом реду црнорукци, почели су и сами говорити ружно о престолонаследнику: тврдили су да су га они начинили престолонаследником, да они хоће да раде с њим, али да он неће с њима; да се око њега окупља ново друштво официра, они који су се разишли с Аписом или који нису хтели с њим да сарађују.“⁴⁴

Иако су овакве и сличне изјаве првака „Црне руке“ често изговаране у афекту, оне, ипак, показују да је већина њих „била изгубила сваку веру у могућност сарадње са регентом Александром и да је тежила обрачуну с њим“. С тим у вези, Светозар Прибићевић примећује да оштре изјаве Аписа и његових другова „нису биле само голе претње, празне речи усијаних глава“, већ да су „давале повода за најцрња предвиђања у погледу судбине њихових противника“.⁴⁵

Регент Александар се није усуђивао да сам крене на Аписа. Потребан му је био поуздан савезник. А тај савезник могао је бити само Пашић са својом владом. Али, у пролеће 1916. године, кад је већ био наумио да се с Аписом обрачуна, он са Пашићем није добро стајао, чак је мислио да се и њега отресе. Да се тај сукоб, међутим, наставио и у наредном дужем периоду сведочи и изјава Михаила Гавриловића Јовану Јовановићу Пижону, у новембру 1916. године, да су још и тад „Александар и Пашић водили 'јаку борбу' између себе“. С обзиром да је Гавриловић тада изјавио и да је „лудо кривити наследника престола да ће да обара устав и да уједињавање извр-

⁴³ *Исидо*, 774.

⁴⁴ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I*, 248, 251, 252.

⁴⁵ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra* (Beograd, 1952), 309; Ваца Казириновић, *н. г.*, 708.

ши са државним ударом”, извесно је да је борба између Александра и Пашића била зато „јака”, јер је Пашић знао о Александровој намери да изврши двоструки удар, по предлогу новинара Светолика Јакшића, „у име људи који су иза њега стајали”.⁴⁶

Управо, дуготрајно затегнути односи између регента Александра и Пашића директно су утицали на одлагање обрачуна са организацијом „Уједињење или смрт” и њеним вођом. Када је, међутим, у лето 1916. Аписова група планирала убиство грчког краља Константина, због чега је у Атину слала своје плаћенике, у Пашићевој влади се страховало од тога шта Апис још може да предузме, поготово што су његови односи с регентом постајали све заоштренији. Све је то убрзало договор његова два најјача противника. Регент се нагодио са Пашићем да „жртвује” заверенике.⁴⁷

Привидно смирење у расположењу главних чланова организације „Уједињење или смрт” настало је с транспортовањем трупа на Солунски фронт, и с припремама за борбу с Бугарима у лето и јесен 1916. године.⁴⁸ Истовремено, лажна помирљивост и лукавост регента Александра у великој мери је утицала да се раздије јединственост врха Организације и да се у августу појаве размирице и неслога међу „црнорукцима” због питања политичког курса. Док су неки, попут Витомира Цветковића, септембра 1916. били спремни да ступе у споразум с наводном новом српском владом „како би се све неправде поправиле”, поједини чланови Врховне централне управе схватали су да им је регент Александар највећа сметња, и да против њега треба да употребе све, па и новац. Тако је пуковник Владимир Туцовић у француској бањи Вишију изјављивао да њихови другови „нису сада ништа”, и да тако не може више остати, већ да се мора „једном свршити са тим стањем”. Такве изјаве су, међутим, биле више израз гнева због немоћи, него резултат договора у вези с конкретном акцијом. И мајор Вуловић у позну јесен 1916. није имао више илузија о договору с регентом Александром. Можда, схватајући, до лета 1916, да савезници нису спремни да прихвате било какве промене уставних фактора Србије у избеглиштву, Апис се није ослободио тих илузија, чак и на суђењу, па и уочи самог извршења казне. Његово потцењивање „Малог” и неверовање да он може учинити радикалан потез, било је, према Богумилу Храбаку, можда и кобно по целокупан рад Организације у току 1916. године.⁴⁹

⁴⁶ Васа Казимировић, *н. г.*, 721.

⁴⁷ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I*, 260.

⁴⁸ Богумил Храбак, *Делатности припадника...*, 9.

⁴⁹ *Исто*, 10, 11.